

Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ*

ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ

ΤΗΝ ΑΝΟΙΞΗ ΤΟΥ 1982, ως προπτυχιακή φοιτήτρια στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, επισκέφθηκα αρκετές φορές τα αρχεία του Yad Vashem, του Μουσείου για το Ολοκαύτωμα. Ετοίμαζα μια εργασία για την ηγεσία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Έως τότε, δεν είχα συνειδητοποιήσει ότι η ιστορία μπορεί να φτιάχεται και από οικεία ονόματα που συναντά κανείς στα αρχεία, ούτε ήξερα ότι η ιστορική έρευνα μπορεί και να προκαλεί πόνους στο στομάχι. Αποφάσισα να γίνω μεσαιωνολόγος και έφυγα για τη Γαλλία. Μια εκδοχή της εργασίας εκείνης δημοσιεύτηκε την ίδια χρονιά στα ελληνικά¹. Σχεδόν κανείς τότε δεν μου έκανε λόγο για το θέμα ή για το περιεχόμενό της. Μια φίλη της μητέρας μου φαίνεται ότι της είπε τότε: «ας μη μιλάμε καλύτερα για αυτά τα πράγματα». Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, τον Νοέμβριο του 1997, η ίδια αυτή φίλη βρισκόταν στο ακροατήριο όταν διάβαζα μια εργασία για την «Εκτόπιση και Αντίσταση», που βασιζόταν σε υλικό που είχε βρει στο σπίτι μας: Το ημερολόγιο του πατέρα μου από την τελευταία του χρονιά «στο βουνό», όταν πολεμούσε τους Γερμανούς από τις γραμμές του ΕΛΑΣ, κάποιες προσωπικές σημειώσεις που είχε κρατήσει η μητέρα της μητέρας μου και αφορούσαν την επιστροφή τους από το Μπέργκεν Μπέλσεν,

ορισμένα άλλα έγγραφα και πολλές φωτογραφίες βγαλμένες πριν και μετά τον πόλεμο². Αφηγούμαι την προσωπική αυτή ιστορία διότι πιστεύω ότι καθρεφτίζει μια διαδικασία την οποία διήλθε η ελληνική κοινωνία. Μέσα σ' αυτά τα δεκαπέντε περίπου χρόνια κάτι είχε αλλάξει: Είχε σπάσει η σιωπή που κρατούσαν στα σπίτια μας, η σιωπή που αποδεχόταν και σφράγιζε η κοινωνία.

Έχουμε να αντιμετωπίσουμε ένα διπλό ερώτημα: Ποιοί ήταν οι λόγοι αυτής της «σιωπής», αυτής της φαινομενικής «αδιαφορίας» για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της έρευνας και της πληθώρας των δημοσιευμάτων που είδαν το φως από το 1990, εάν βέβαια δεχθούμε ότι δεν εξηγούνται όλα ως εκδήλωση ενός είδους μεταμοντέρνας «λατρείας» ή «κατάχρησης» της μνήμης³.

Είναι πλέον γνωστό ότι η παραλυτική σιωπή των επιζώντων, που οφειλόταν στο τραύμα της εμπειρίας τους και στην επιθυμία τους να επανέλθουν σε μια «κανονική», νέα ζωή, σφραγίστηκε από τις πολιτικές συνθήκες που επικράτησαν στη μεταπολεμική Ελλάδα που έβγαине από τον εμφύλιο πόλεμο πληγωμένη και διχασμένη. Το αστυνομικό καθεστώς που επιβλήθηκε ή έγινε ανεκτό από τις κυβερνήσεις της ψυχροπολεμικής εποχής απέτρεψε την κοινωνία από το να τιμήσει τους αντάρτες, άφησε ατιμώρητους κάποιους συνεργάτες των Γερμανών, ενώ έστειλε πολλούς αγωνιστές της Αντίστασης στη φυλακή, στην εξορία, στον θάνατο ή τους ανάγκασε να μεταναστεύσουν. Η σιωπή επιβλήθηκε από την τρομοκρατία. Στην κυρίαρχη αυτή ατμόσφαιρα, οι γραπτές αυτοβιογραφικές μαρτυρίες ήταν λιγοστές και οι ιστορικοί προτίμησαν να στρέψουν την πλάτη στην περίοδο του πολέμου, στα αρχεία και στα προβλήματά της. Υπήρξαν βέβαια διάσπαρτα άρθρα, κυρίως στον εβραϊκό τύπο και το βιβλίο των Μ. Μόλχο και Ζ. Νεχαμά, μια άμεση μαρτυρία, αμέσως μετά τον πόλεμο, από δύο εξέχοντες διανοούμενους αποτελεί αξιοσημείωτη εξαίρεση⁴. 47.000 Εβραίοι της Θεσσαλονίκης χάθηκαν στα στρατόπεδα του θανάτου· το ένα τέταρτο του πληθυσμού της πόλης έλειπε, η πόλη δεν μπορεί παρά να έμοιαζε άδεια. Ωστόσο, κανείς δεν ήθελε να μιλήσει γι' αυτό το θέμα. Η μνήμη τους προκαλούσε πόνο ή αμηχανία. Τα βιβλία της Ιστορίας δεν ανέφεραν ούτε το Ολοκαύτωμα, ούτε την Αντίσταση.

Οι λόγοι που έκαναν τη σιωπή να σπάσει πρέπει να αναζητηθούν σε ένα συνδυασμό παραμέτρων, οι οποίες επιγραμματικά είναι οι εξής. Η επάνοδος της δημοκρατικής τάξης στην Ελλάδα το 1974, η οποία απελευθέρωσε τις μνήμες και τον λόγο, συμπίπτει με την εποχή που στην πρόσφατη βιβλιογραφία περιγράφεται ως «εποχή των μαρτύρων». Όπως συνέβη αλλού, έτσι και στην Ελλάδα, πολλοί από τους επιζώντες των στρατοπέδων γνώρισαν τον λυτρωτικό ρόλο του πένθους· αποδέχθηκαν την απώλεια και επέτρεψαν στους εαυτούς τους να μιλήσουν γι' αυτήν. Τα δέκα τελευταία χρόνια, με την πρωτοβουλία των επιζώντων ή των παιδιών τους, οι «μνημονικοί τόποι» της γενοκτονίας πολλαπλασιάστηκαν: τελετές, μουσεία, μνημεία, γραπτές, προφορικές ή βιντεοσκοπημένες μαρτυρίες και ιστοριογραφία που επιχειρεί να ερμηνεύσει το παρελθόν. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 και στις αρχές της δεκαετίας του '90 παρατηρείται ένα σημείο καμπής που σχετίζεται τόσο με πολιτικούς όσο και με ακαδημαϊκούς λόγους. Στη δεκαετία του '90, η ελληνική κοινωνία δέχεται κύματα μεταναστών από τα «πρώην ανατολικά» κρά-

τη. Τον ίδιο καιρό, και ακολουθώντας άλλους κοινωνικούς επιστήμονες, οι ιστορικοί της Ελλάδας αρχίζουν να θέτουν στον εαυτό τους ερωτήματα που αφορούν την κατασκευή των ταυτοτήτων και την ιστορία των μειονοτήτων. Η ίδρυση της «Εταιρείας Μελέτης του Ελληνικού Εβραϊσμού» είναι καρπός αυτών των εξελίξεων. Το πρώτο της Συμπόσιο, τον Νοέμβριο του 1991, αποτελεί πολιτικό και ακαδημαϊκό ορόσημο⁵. Ο αριθμός των ανθρώπων που το παρακολούθησαν ήταν εντυπωσιακός, το ενδιαφέρον τους έντονο και ειλικρινές, οι συζητήσεις ζωηρές και οι αντιδράσεις στις ομιλίες που έθιγαν ζητήματα του Ολοκαυτώματος παθιασμένες. Το ενδιαφέρον για το παρελθόν μιας πολυπολιτισμικής πραγματικότητας ανανέωσε το ενδιαφέρον για την εβραϊκή παρουσία και για το τραγικό της τέλος. Στη προοπτική αυτή μπορεί κανείς να κατανοήσει επίσης τις εκδηλώσεις που διοργάνωσε το 1992 η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, στην επέτειο των 500 χρόνων από την άφιξη των Σεφαραδιτών Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, καθώς και οι εκδηλώσεις που σχετίστηκαν με τους εορτασμούς της Θεσσαλονίκης ως πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης, το 1997. Ο συνδυασμός όλων αυτών των παραγόντων έκανε εφικτή την έντονη εκδοτική δραστηριότητα με πρωτοβουλίες κοινοτικές, ακαδημαϊκές, πολιτικές ή ιδιωτικές.

Η σύγχρονη ιστοριογραφία αρχίζει με δύο μείζονες συμβολές. Το γνωστό βιβλίο του Μαρκ Μαζάουερ⁶, που ένα χρόνο μετά την έκδοσή του μεταφράστηκε στα ελληνικά, είναι η πρώτη κοινωνική ιστορία της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα που ενσωματώνει την τραγική μοίρα των Εβραίων στο πλαίσιο της Κατοχής και εξετάζει τις κρίσιμες αρθρώσεις ανάμεσα στα γεγονότα. Ο δεύτερος τόμος του βιβλίου του Χ. Φλάισερ⁷ (ο πρώτος δημοσιεύτηκε το 1986 και μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1995) είχε ήδη προσφέρει την ακριβή περιγραφή της «τελικής λύσης» στην Ελλάδα προσμετρώντας επίσης το μέγεθος της καταστροφής.

Τον Νοέμβριο του 1996 η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού διοργάνωσε ένα Συμπόσιο για την Ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής, τα πρακτικά του οποίου εκδόθηκαν το 1998⁸. Το πρώτο πράγμα που προκαλεί την προσοχή του αναγνώστη είναι η ποικιλία των πηγών που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς: ελληνικά αρχεία που περιλαμβάνουν έγγραφα της κατοχικής, αλλά και της μεταπολεμικής περιόδου, διπλωματικά και δικαστικά αρχεία και προφορικές μαρτυρίες. Το δεύτερο πράγμα που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι οι συγγραφείς του τόμου αντιμετωπίζουν όλα σχεδόν τα ανοιχτά ερωτήματα που αφορούν το Ολοκαύτωμα και τις ιδιαιτερές του όψις στην Ελλάδα.

Η ελληνική περίπτωση θέτει υπό δοκιμασία τα ερωτήματα σχετικά με το αν θα ήταν δυνατό να σωθούν οι Εβραίοι της Ελλάδας, ερωτήματα που εκφράζουν, μεταξύ άλλων, τις αντιλήψεις μας για τις σχέσεις ανάμεσα στους Χριστιανούς και τους Εβραίους. Σύμφωνα με την Μπ. Αξιοπούλου⁹, οι απαντήσεις μπορούν να αναζητηθούν στις θεσμικές, πολιτικές και πολιτισμικές δομές. Η συγγραφέας διερευνά τις ιδιαιτερότητες του εβραϊκού πληθυσμού σε συνάρτηση με τη διαφορετική πληθυσμιακή σύνθεση σε διαφορετικές πόλεις, τις σχέσεις των Εβραίων με τους γείτονές τους, τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν

στις διαφορετικές ζώνες Κατοχής, τη στάση της Εκκλησίας, την εγγύτητα της κάθε πόλης προς τα κέντρα της Αντίστασης και τη συνακόλουθη βοήθεια που προσέφεραν οι αντάρτες. Η τυπολογία αυτή επιβεβαιώνει την πολυπλοκότητα του ζητήματος και την ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης. Η Σ. Σπηλιώτη¹⁰ και η Ε. Χαϊδιά¹¹ μελετούν όψεις της σύγχρονης ιστορίας που σχετίζονται με ό,τι θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «πολιτική ιστορία της Μνήμης του Ολοκαυτώματος». Η Σ. Σπηλιώτη περιγράφει την «υπόθεση Μέρτεν», δηλαδή τη δίκη του Μέρτεν, του βασικού πρωταγωνιστή της καταστροφής των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Στη μετεμφυλιακή περίοδο, οι πολιτικοί παράγοντες, οι δικαστικοί θεσμοί, η κοινή γνώμη και οι διακρατικές σχέσεις καθόρισαν την τύχη της «υπόθεσης», την αποποινικοποίησαν και την επέλυσαν δια της διπλωματικής οδού και με τρόπο προσβλητικό για τους επιζώντες και για τους Έλληνες πολίτες εν γένει. Η μελέτη της Ε. Χαϊδιά διερευνά ένα συγγενικό πεδίο. Μετά την Απελευθέρωση, οι Εβραίοι κλήθηκαν μάρτυρες στις δίκες εναντίον των συνεργατών των Γερμανών. Στα δικαστήρια οι Εβραίοι αφηγήθηκαν για πρώτη φορά τα όσα υπέφεραν. Μολονότι πολλές από αυτές τις δίκες αφορούσαν τις εβραϊκές περιουσίες, δεν θεωρήθηκαν νομικές απλώς υποθέσεις. Η ανάλυση των δικογραφιών, παράλληλα με τη μελέτη των εφημερίδων της εποχής οδηγεί στα συναισθήματα των ανθρώπων και εξηγεί πώς, για πολιτικούς λόγους, ένα νομικό θέμα έγινε ταμπού. Ο Μ. Μαζάουερ¹² αναλύει νέο υλικό, το οποίο προέρχεται από την Υπηρεσία που θεσμοθετήθηκε με σκοπό την εκμετάλλευση των εβραϊκών περιουσιών. Ο Μαζάουερ περιγράφει τη λειτουργία του γραφειοκρατικού αυτού μηχανισμού και τη στάση εκείνων που κλήθηκαν να εργαστούν στο πλαίσιο του. Υπό το φως της προπολεμικής πολυπολιτισμικής κοινωνίας της Θεσσαλονίκης θέτει ερωτήματα που αφορούν τη μεταπολεμική τύχη των εβραϊκών περιουσιών. Ο Γ. Μαργαρίτης¹³ διερευνά το πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο των αντισημιτικών ενεργειών πριν από τον πόλεμο και η Φ. Αμπατζοπούλου¹⁴ μελετά τη σχέση ανάμεσα στον επιζώντα που αφηγείται τη βάσανο που υπέστη και εκείνους που τον/την ακούν.

Στην υπό εκπόνηση διδακτορική της διατριβή¹⁵, η Μ. Καβάλα παρακολουθεί τα ερωτήματα που διατυπώθηκαν στο Συμπόσιο και στην προσέγγιση του Μ. Μαζάουερ. Η ερευνήτρια χρησιμοποιεί πλήθος πηγών –το δημοτικό αρχείο της Θεσσαλονίκης, ιδιωτικά αρχεία, τον τύπο– για να συγγράψει μια κοινωνική ιστορία της καθημερινής ζωής στην κατεχόμενη Θεσσαλονίκη. Εστιάζει σε όψεις όπως η πείνα και οι οικονομικές συνθήκες, αλλά και στις προσπάθειες επιβίωσης μέσα από πολιτιστικές δραστηριότητες. Η Μ. Καβάλα επισημαίνει ότι μετά το 1942 και την εκτόπιση των Εβραίων, προέκυψε μια νέα «νόμιμη» πηγή κέρδους, η οποία δεν ακολουθούσε το δίκτυο της Μαύρης Αγοράς και η οποία αποκαλύπτει την ωμή καθημερινότητα των Γερμανών και των συνεργατών τους που έγιναν πλούσιοι εκμεταλλεόμενοι τις εγκαταλελειμμένες εβραϊκές περιουσίες.

Το νέο ερευνητικό πεδίο που ανοίχτηκε με τις παραπάνω εργασίες περιλαμβάνει επίσης τις εργασίες του Π. Παναγιωτόπουλου και της Φ. Αμπατζοπούλου, οι οποίες, μολονότι δεν είναι καθαρά ιστορικές, μαρτυρούν για τις αλλαγές που έγιναν στην ελληνική κοινωνία και στον ακαδημαϊκό χώρο κατά την τελευ-

ταία δεκαετία. Η Φ. Αμπατζοπούλου μελέτησε τις παραστάσεις του Ολοκαυτώματος στην ελληνική λογοτεχνία¹⁶, δημοσίευσε μαρτυρίες από επιζώντες και τις ανέλυσε από μια διεπιστημονική σκοπιά¹⁷. Ο Π. Παναγιωτόπουλος¹⁸ επιχείρησε να αναλύσει τον λόγο των Ελλήνων αριστερών που διώχθηκαν και εξορίστηκαν, υπό το φως των μελετών για την εβραϊκή εμπειρία των στρατοπέδων. Τα εγχειρήματα των δύο αυτών συμβάλλουν αποφασιστικά στην κατανόηση της εβραϊκής εμπειρίας ως συγχρόνως παραδειγματικής και εξαιρετικής και πάνω απ' όλα ως αναπόσπαστο κομμάτι της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας. Στις μελέτες αυτές η εκτόπιση και η εξόντωση των Εβραίων της Ελλάδας αναδεικνύεται ως κρίσιμο ζήτημα όχι μονάχα για τους Εβραίους αλλά για όλους.

Εκτός από τις νέες προσεγγίσεις, η δημοσίευση εγγράφων που προέρχονται από διαφορετικά αρχεία αποτελεί επίσης σημαντική όψη της Ιστοριογραφίας του Ολοκαυτώματος. Όπως υπέδειξε ο Μ. Μαζάουερ¹⁹ ένα πράγμα είναι βέβαιο: το υλικό δεν λείπει και πολλά ερωτήματα παραμένουν ακόμη ανοιχτά: τα αρχεία της Βέρμαχτ μπορούν να προσφέρουν πληροφορίες για την εφαρμογή της «τελικής λύσης» στην Ελλάδα, και τα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών στη Βόννη περιέχουν σημαντική αλληλογραφία ανάμεσα σε διπλωμάτες και αξιωματικούς SS στην Ελλάδα. Οι φάκελοι στο υπουργείο Δικαιοσύνης περιλαμβάνουν τις ανακρίσεις και τις δίκες για τα εγκλήματα πολέμου. Τα ιταλικά διπλωματικά έγγραφα που δημοσιεύτηκαν πρόσφατα από τον D. Carpi²⁰, στο Πανεπιστήμιο του Τελ Αβίβ, συνεισφέρουν στην κατανόηση των σχέσεων των Ιταλών με τις γερμανικές Αρχές και τις προσπάθειες των πρώτων να συνδράμουν τους διωκόμενους Εβραίους. Όσον αφορά τα ελληνικά αρχεία, τα έγγραφα είναι διασκορπισμένα, αλλά περιμένουν τον ερευνητή να θέσει τις κατάλληλες ερωτήσεις σχετικά με όσα λένε και όσα αποσιωπούν. Πρόσφατα το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών εξέδωσε έναν τόμο με διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα που φυλάσσονται στα αρχεία του²¹. Δυστυχώς δεν πληροφορούμαστε για τα κριτήρια που υπαγόρευσαν την επιλογή των εγγράφων και κατά συνέπεια έγγραφα διαφορετικής προέλευσης συνωστίζονται ανεξαρτήτως σημασίας. Επιπλέον, η έλλειψη του κριτικού υπομνηματισμού καθιστά την αξιολόγηση και χρησιμοποίησή τους προβληματική. Υπάρχουν 20 έγγραφα που αφορούν την περίοδο της γερμανικής Κατοχής, τα οποία όμως δεν προάγουν τις γνώσεις μας.

Το πρόσφατο βιβλίο του Μ. Μάτσα²², αποτελεί προσπάθεια να συνδυαστεί η προσωπική μαρτυρία για τους αντάρτες στην Αντίσταση –πολύτιμη αφού οι σχετικές μας γνώσεις είναι περιορισμένες– και την επιθυμία του συγγραφέα να συνθέσει μια συνολική ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μία ερώτηση απασχολεί με αγωνιώδη τρόπο τον Μ. Μάτσα και διατρέχει όλες τις σελίδες του βιβλίου: Θα μπορούσαν οι Σύμμαχοι να είχαν ενεργήσει κατά τέτοιο τρόπο ώστε να σώσουν τις ζωές των Εβραίων της Ελλάδας; Ο συγγραφέας αναζητεί απάντηση στα αρχεία της Επιτροπής των Προσφύγων του Πολέμου και στην αλληλογραφία Αμερικανών διπλωματών στην Τουρκία. Η απάντησή του στο ερώτημα είναι τραγικά καταφατική.

Δεν θα ήταν σωστό να ασχοληθούμε με την ιστοριογραφία

υπό τη στενή έννοια, αποκλείοντας τις δημοσιευμένες μαρτυρίες. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, η ιστοριογραφία περιορίστηκε είτε στην περιγραφή της εκτόπισης και των συνθηκών που επέτρεψαν τη θεσμοποίηση και τη λειτουργία των στρατοπέδων συγκεντρώσεως είτε στις αφηγηματικές μαρτυρίες, χωρίς να επιχειρεί τον συνδυασμό τους. Η αποστασιοποίηση θεωρήθηκε συχνά η μόνη ηθικά αποδεκτή στάση προς όφελος της «αντικειμενικότητας». Σήμερα γνωρίζουμε ότι η ιστορία και η μνήμη δεν αλληλοαποκλείονται. Η ανάμνηση της εμπειρίας, του μέτρου του πόνου ή της χαράς διαφεύγουν από την ιστοριογραφία. Από την άλλη πλευρά, οι δομικές όψεις της κοινωνικής διαδικασίας ξεφεύγουν από τη μνήμη. Χρειαζόμαστε μια ιστορία που οδηγεί στη βαθύτερη αντίληψη των μη συμβαντολογικών όψεων της ανάμνησης, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες των προσωπικών ιστοριών, την πολυπλοκότητα των ανθρώπων και των ιστορικών καταστάσεων. Σε αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο θα ήταν χρήσιμο να ασχοληθούμε ξεχωριστά με τις περίπου δεκαπέντε αυτοβιογραφικές αφηγήσεις ή τις μικρότερες διηγήσεις από Έλληνες επιζώντες, οι περισσότερες από τις οποίες δημοσιεύτηκαν μετά το 1990. (Οι περισσότερες από τις βιντεοσκοπημένες μαρτυρίες είναι μεταγενέστερες). Θα αναφερθώ παρακάτω σε μία μονάχα μερίζο συμβολή, η οποία περιλαμβάνει σε έναν τόμο 48 προφορικές μαρτυρίες από Εβραίους της Θεσσαλονίκης²³. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν ανάμεσα στο 1989 και το 1999 από την Ε. Αμαρίλιο, η ίδια επιζώσα του Άουσβιτς, και τον Α. Ναρ, ο ίδιος παιδί επιζώντων, και εκδόθηκαν με τη συνδρομή του Ιδρύματος Ετς Αχαΐμ της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης και την επιστημονική επίμελεια της Φ. Αμπατζοπούλου. Χωρίς να διαθέτει κάποια ειδική εκπαίδευση, η Ε. Αμαρίλιο γνώριζε τι να ρωτήσει και πώς. Στο πρόσωπό της οι επιζώντες μπορούσαν να νιώσουν ένα είδος παρηγοριάς από κάποιον που καταλαβαίνει τι του λένε, όσο κι αν αυτό φαίνεται άγριο ή απίστευτο: μπορούσαν να πάψουν να κρύβονται πίσω από μια άδικη, αλλά τόσο συνηθισμένη ντροπή. Η Ε. Αμαρίλιο αρνήθηκε να γίνει απλώς αρεστή και επέμεινε να θέτει ερωτήσεις που πληγώνουν, ερωτήσεις που ανακαλούσαν τον δικό της πόνο. Οι συνεντεύξεις εστιάζουν κυρίως στη στρατοπεδική εμπειρία και αποκαλύπτουν για τον αναγνώστη τα πολλαπλά πρόσωπα της ελληνο-εβραϊκής εμπειρίας. Η Ε. Αμαρίλιο διατυπώνει ερωτήσεις που τέθηκαν από άλλους, από εκείνους που δεν γνώρισαν την εκτόπιση, ερωτήσεις που προέρχονταν από τα δικά της διαβάσματα, πράγμα το οποίο σημαίνει ερωτήσεις της δεκαετίας που ακολούθησε τον πόλεμο. Υπάρχει μία σημαντική ερώτηση, η οποία επαναλαμβάνεται σε όλες σχεδόν τις συνεντεύξεις: «Δεν σκεφτήκατε να κρυφτείτε»; Εδώ αγγίζουμε ένα μεζόν πρόβλημα της ιστοριογραφίας του Ολοκαυτώματος. Θα μπορούσαν να είχαν σωθεί οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης; Ποιος φέρει την ευθύνη των επιλογών τους; Σήμερα, οι απαντήσεις των επιζώντων φέρνουν στο φως λεπτομέρειες της προσωπικής μοίρας του καθενός, οι οποίες είναι ακόμη πιο αποσβολωτικές από τις ερμηνείες που προτείνει η ιστορική έρευνα. Ο μετρημένος λόγος της μαρτυρίας ξεδιπλώνει προσωπικές ιστορίες της εκτόπισης, της εξόντωσης και της επιβίωσης που βοηθούν τον ιστορικό να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στην προσωπική περιπέτεια και τις αποχρώσεις, την πολυπλοκότητα

του συλλογικού πεπρωμένου. Ο τόμος περιλαμβάνει ένα χρησιμο λεξικό του στρατοπεδικού κόσμου, βιβλιογραφία, χρονολογικό πίνακα και ευρετήριο. Οι προσθήκες αυτές δεν είναι σχολαστικό παράρτημα αλλά αξιόλογη παρέμβαση σ' ένα βιβλίο που δεν χωρά τίποτα άλλο από τις φωνές των επιζώντων, σε ένα βιβλίο που απευθύνεται με σεβασμό στους αναγνώστες του, οι οποίοι δεν θα έπρεπε να περιορίζονται στον κύκλο των επιζώντων ή των ιστορικών, σε ένα βιβλίο που προσφέρει τα εργαλεία που χρειαζόμαστε για μια βαθύτερη κατανόηση των γεγονότων, όταν η ζωντανή μνήμη γίνεται ιστορική πηγή.

Πιστεύω ότι υπάρχει μια ερώτηση που διατρέχει όλη την ιστοριογραφική έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί έως σήμερα:

Θα μπορούσαν να σωθούν οι Εβραίοι της Ελλάδας; Η ερώτηση ξεπηδά από μια βαθύτερη έννοια: Πώς είναι δυνατό μια κοινωνία, η οποία δεν ήταν βαθιά αντισημιτική, σε μια κοινωνία, που σε πολλά επίπεδα συνέτρεξε τους Εβραίους και συνέβαλε στη διάσωση κάποιων από αυτούς, να υπάρξουν τόσα πολλά θύματα;

Μια δεύτερη τάση της ιστοριογραφίας αφορά τη μεταπολεμική περίοδο και τα πολιτικά διακυβεύματα της Μνήμης του Ολοκαυτώματος, όπως φάνηκε για παράδειγμα στις δίκες των εγκληματιών του πολέμου και των συνεργατών τους ή στις στάσεις της κοινότητας που επέζησε.

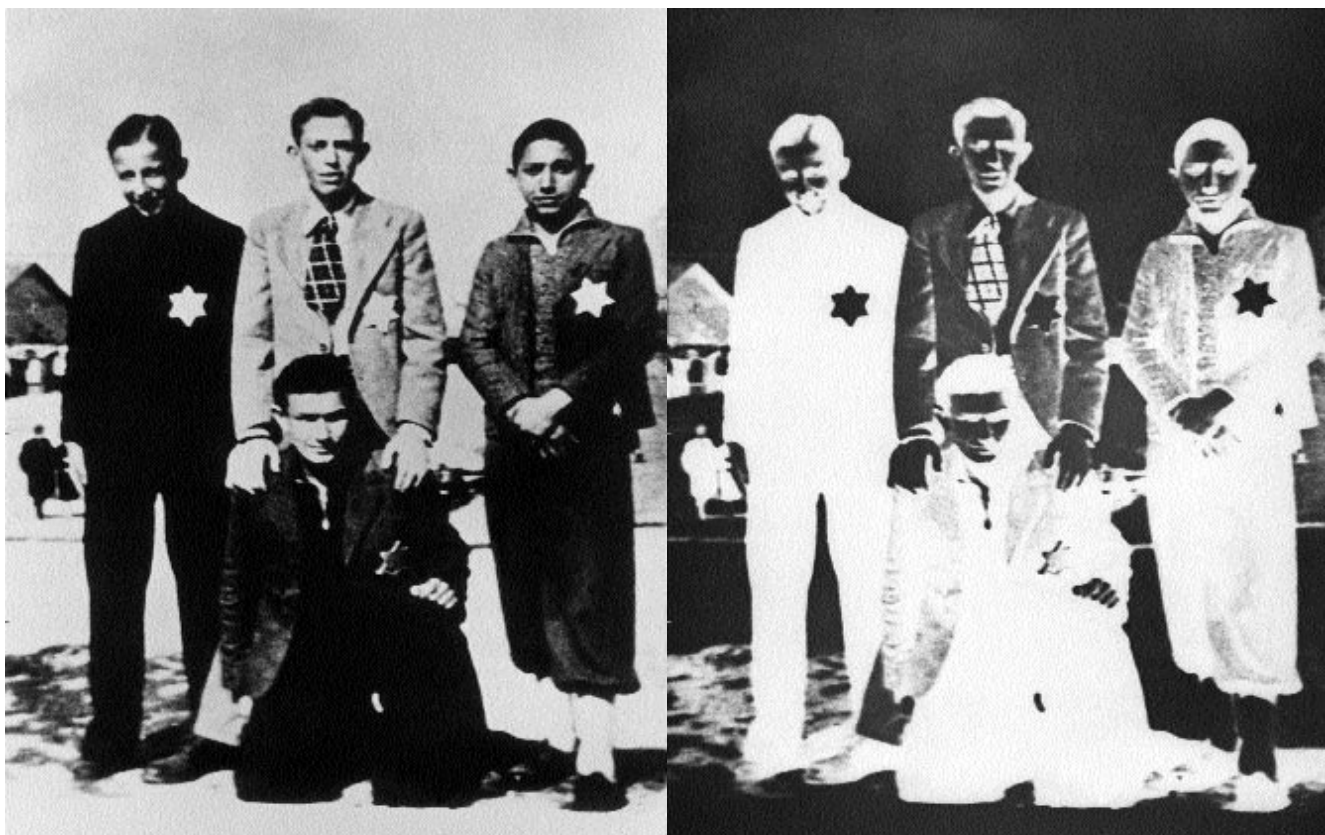
Όσον αφορά την περίοδο της Κατοχής, η έρευνα ακολουθεί, κατά τη γνώμη μου τρεις άξονες, οι οποίοι έχουν επιγραμματοποιηθεί ως εξής:

(α) Την Αντίσταση. Οι επίσημες πηγές είναι σιωπηλές στο θέμα αυτό²⁴: υπήρξε ωστόσο, πραγματική βοήθεια τόσο από τους Αντάρτες όσο και από τον μη οργανωμένο πληθυσμό, βοήθεια που πήρε τη μορφή αντίστασης στις δυνάμεις κατοχής. Ας σημειώσουμε ότι σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του St. Bowman²⁵, ο αριθμός των Εβραίων που σώθηκαν χάρη στις ενέργειες του χριστιανικού πληθυσμού και της Εκκλησίας ανέρχεται σε 10.000 ή και περισσότερους. Ο J. Matsas, πρώην αντάρτης, με βάση τις αναμνήσεις του, αλλά και διάσπαρτες δημοσιεύσεις, εκτιμά ότι ο αριθμός των Εβραίων ανταρτών ξεπερνούσε τους 650 – ανάμεσα στους οποίους 250 Εβραίοι της Θεσσαλονίκης²⁶. Οι Εβραίοι αντάρτες καλύπτονταν συχνά από ένα χριστιανικό όνομα και μερικές φορές εξαιτίας του εμφύλιου πολέμου αποσιώπησαν οι ίδιοι το παρελθόν τους. Υπήρχαν πάντως Εβραίοι αντάρτες σε κάθε μάχη μονάδα, υπηρετώντας ως αξιωματικοί, απλοί στρατιώτες, στη διοίκηση ή στο ιατρικό σώμα.

(β) Ο δεύτερος άξονας της έρευνας είναι το Judenrat, το Εβραϊκό Συμβούλιο που διοικούσε την κοινότητα της Θεσσαλονίκης, και πιο συγκεκριμένα οι κατηγορίες που ομόφωνα οι επιζώντες απευθύνουν στον αρχιραββίνο Κόρετς, αναφορικά με την ευθύνη που φέρει διότι δεν προειδοποίησε τους Εβραίους και μάλιστα «συνεργάστηκε» με τους Γερμανούς. Ο Y. Ben επιχείρησε να κατανοήσει τη στάση του στο πλαίσιο των γνώσεων που έχουμε σήμερα για τον ρόλο των Judenräte στην Ευρώπη και επέμεινε αφενός στην πολιτική αφέλεια που επέδειξε ο Κόρετς απέναντι στους ναζί και αφετέρου στην αδυναμία του χαρακτήρα του να ανταπεξέλθει στις φοβερές πιέσεις των καταστάσεων²⁷. Επιπλέον, όπως ορθά επισημαίνει ο St. Bowman, είναι αμφίβολο κατά πόσον οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο θα μπορούσε να κάνει κάτι

καλύτερο, δεδομένης της αποφασισμένης θανατικής καταδίκης και της λειτουργίας της γραφειοκρατικής μηχανής²⁸.

Είναι προφανές ότι το πρόβλημα της απρόσμενης καταστροφής που θα ακολουθούσε συνδέεται στενά τόσο με την εβραϊκή συμμετοχή στην Αντίσταση όσο και με τον ρόλο των εβραϊκών Συμβουλίων. Διαθέτουμε μια εξαιρετική μαρτυρία από τον νομικό σύμβουλο της κοινότητας, τον Γ. Γιακοέλ, –ένα ημερολόγιο, γραμμένο το 1942-1943 πριν από τη σύλληψη και εκτόπιση του συγγραφέα²⁹– που μας πληροφορεί για τις δραστηριότητες του Συμβουλίου σε θέματα συσσίτιου, στέγασης και διαπραγματεύσεων με σκοπό την απαλλαγή από τα καταναγκαστικά έργα. Όλα αυτά μαρτυρούν μια συνέχεια στα πρότυπα της κοινοτικής προσπάθειας αλλά και τη δυναμική της αλλαγής, καθώς η κατάσταση των Εβραίων επιδεινώνεται ολοένα και οι Γερμανοί αρχίζουν τις εκτοπίσεις. Υπενθυμίζουμε ότι ο St. Bowman προτείνει να συνδέσουμε την απαρχή των εκτοπίσεων των Εβραίων της Θεσσαλονίκης με τη γερμανική αναδιοργάνωση, εν αναμονή της επίθεσης των Συμμάχων: από τη σκοπιά του Χίτλερ, η παρουσία 55.000 Εβραίων στη Θεσσαλονίκη έθετε σε κίνδυνο την ασφάλεια των Γερμανών³⁰. Έως τότε οι ναζί εξανάγκαζαν και/η τρομο-

κρατούσαν τους Εβραίους και οι Εβραίοι προσπαθούσαν να αντεπεξέλθουν στη νέα κατάσταση καταφεύγοντας στις παραδοσιακές στρατηγικές και γνώσεις που αποδείχθηκαν όμως ανεπαρκείς μπροστά στη νέα μηχανή του θανάτου.

(γ) Ένας τρίτος άξονας προσεγγίσεων αφορά τις σχέσεις των Εβραίων με τους Χριστιανούς στο ευρύτερο πλαίσιο της καθημερινής ζωής, γεγονός που διαφοροποιεί την τύχη των Εβραίων στις διαφορετικές ελληνικές πόλεις και φέρνει ξανά στο προσκήνιο το πρόβλημα της αφομοίωσης και τον ρόλο των «θεατών» και του γραφειοκρατικού μηχανισμού που ανέλαβε την εκμετάλλευση των εβραϊκών περιουσιών³¹.

Αναμένοντας το συνθετικό έργο που έχει προεξαγγείλει ο St. Bowman και τις νεότερες έρευνες, οι ερευνητικοί άξονες στους οποίους αναφέρθηκε παραπάνω υποδεικνύουν ένα ακόμη σχόλιο: Η ιδιαιτερότητα του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα θα πρέπει να μελετηθεί σε ένα ευρύτερο χρονολογικό πλαίσιο που ξεκινά από τις αρχές του αιώνα και τελειώνει κάπου μέσα στη δεκαετία του 1950. Ως αποτέλεσμα μιας τέτοιας προσέγγισης, το σώμα των γραπτών πηγών και των μαρτυριών θα πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερο. Η ιστορία ενός σημαντικού κομματιού της εβραϊκής Διασποράς –ο ελληνικός εβραϊσμός στα δέκα τελευταία χρόνια της ζωής του– δεν εμπλουτίζει μονάχα τις γνώσεις μας για «έναν κόσμο που έχουμε χάσει», αλλά μας ετοιμάζει ως ενσυνείδητους πολίτες του κόσμου που ζούμε.

* Διάλεξη στο Holocaust Memorial Museum (Washington) με τίτλο: «The Historiography of the Holocaust in Greece: A survey» (12 Οκτωβρίου 1999).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ρ. Μπενβενίστε, «Η ηγεσία της εβραϊκής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη στη διάρκεια της ναζιστικής Κατοχής», *Ιανός*, τχ. 2 (1982) σ. 118-123.
2. Ρ. Μπενβενίστε, «Εκτόπιση και Αντίσταση: η Επιστροφή», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 66 (1998) σ.11-18.
3. Ρ. Μπενβενίστε, «Μνημονικοί τόποι του Ολοκαυτώματος», *Διαβάζω*, τχ. 400 (Οκτώβριος 1999) σ. 126-130. Βλ. επίσης J. Hassoun, Γ. Θανασέκος, Ρ. Μπενβενίστε, Ο. Βαρών - Βασάρ, *Εβραϊκή Ιστορία και Μνήμη*, επιμ. Ο Βαρών - Βασάρ, επίμετρο Τ. Τοντόροφ: «Οι καταχρήσεις της Μνήμης», εκδ. Πόλις, Αθήνα 1988.
4. Μ. Μόλχο, Ι. Νεχαμά, *In memoriam*, ελληνική επανέκδοση Θεσσαλονίκη 1976 (α' έκδοση στα γαλλικά τ. 1(1948) και τ. 2 (1949) στη Θεσσαλονίκη, τ. 3 (1953) στο Μπουένος Άιρες).
5. Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995. Βλ. επίσης το αφιέρωμα των *Σύγχρονων Θεμάτων*, «Οι Εβραίοι στην Ελλάδα», επιμ. Έ. Αβδελά, τχ. 52-53 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1994) και ιδιαίτερα τα κείμενα των Φ. Αμπατζοπούλου, «Το Ολοκαύτωμα: δικτυακός μηχανισμός και αφηγηματική λειτουργία», σ. 70-78. Ο. Βαρών-Βασάρ, «Μια "σιωπή" των γραπτών πηγών», σ. 79-84, Μ. Μαζάουερ, «Το εβραϊκό ζήτημα και η Κατοχή: σιωπές, πηγές, προτάσεις», σ. 89-90, Μπ. Σπένγκλερ-Αξιοπούλου, «Μεθοδολογικές σκέψεις για μια ιστορική προσέγγιση του Ολοκαυτώματος: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης», σ. 85-88.
6. Μ. Μαζάουερ, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
7. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-44*, 2 τ. εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.
8. Ρ. Μπενβενίστε (επιμ.), *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998.
9. Μπ. Αξιοπούλου, «Αλληλεγγύη και Βοήθεια προς τους Εβραίους της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή...*, *ό.π.*, σ. 13-28.
10. Σ. Σπηλιώτη, «Μια υπόθεση πολιτικής και όχι της Δικαιοσύνης: Η δίκη του Μέρτεν (1957-1959) και οι ελληνο-γερμανικές σχέσεις», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή...*, *ό.π.*, σ. 21-42.
11. Ε. Χαϊδιά, «Οι Έλληνες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Από τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως στις αιθουσες των ειδικών δικαστηρίων», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή...*, *ό.π.*, σ. 43-52.
12. Μ. Μαζάουερ, «Οι συνέπειες του διωγμού των Εβραίων για την πόλη της Θεσσαλονίκης», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή...*, *ό.π.*, σ. 53-62.
13. Γ. Μαργαρίτης, «Η εξόντωση των Εβραίων της Ελλάδας. Ιδεολογία, κοινωνικές εντάσεις και συγκυρία», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή...*, *ό.π.*, σ. 63-72.
14. Φ. Αμπατζοπούλου, «οι μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων για τη γενοκτονία», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή...*, *ό.π.*, σ. 73-91.
15. Στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης υπό την εποπτεία του Γ. Μαργαρίτη.
16. Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
17. Βλ. μεταξύ άλλων Φ. Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, εκδ. Παρατηρητής, Αθήνα 1993.
18. Π. Παναγιωτόπουλος, «Η αναπαράσταση του πόνου στις αφη-

γήσεις δύο ακραίων εμπειριών: Γιώργης Πικρός, το χρονικό της Μακρονήσου, Primo Levi, *Αν είναι άνθρωπος*», *Δοκίμες*, τχ. 2 (1994) σ. 13-32 και του ίδιου, «Η κομμουνιστική μνήμη της ήττας: Διερευνώντας τις κοινωνιολογικές προϋποθέσεις της μετα-ιστορικής ηθικής δικαίωσης», *Το Εμφύλιο Δράμα*, Πρακτικά Ημερίδας που οργάνωσε το περ. *Δοκίμες* στο Πάντειο Πανεπιστήμιο τον Οκτώβριο του 1996, *Δοκίμες*, τχ. 6 (1997) σ.135-163.

19. Μ. Μαζάουερ, «Το εβραϊκό ζήτημα και η Κατοχή: σιωπές, πηγές, προτάσεις...», *ό.π.*

20. D. Carpi, *Italian diplomatic Documents on the History of the Holocaust in Greece (1941-1943)*, Tel Aviv 1999.

21. Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος, Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Οι Έλληνες Εβραίοι: Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, έρευνα και επιστημονική επιμέλεια Θ. Βερέμης και Φ. Κωνσταντοπούλου, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

22. Μ. Matsas, *The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews during the Second World War*, Νέα Υόρκη 1997.

23. Ε. Κούνιο-Αμαρίλιο, Α. Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, επιμέλεια και επίμετρο Φ. Αμπατζοπούλου, εκδ. Ετς Αχαΐμ και Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998. Στον τόμο αυτό θα βρούμε και την εξαντλητική αναφορά σε όλες τις δημοσιευμένες γραπτές μαρτυρίες από επιζώντες του Ολοκαυτώματος.

24. Ο. Βαρών-Βασάρ, «Μια "σιωπή" των γραπτών πηγών», *ό.π.* και Γ. Μαργαρίτης, «Η εξόντωση των Εβραίων της Ελλάδας...», *ό.π.*

25. St. Bowman, «Jews in Wartime Greece», *Jewish Social Studies*, XLVIII: 1 (1986) σ. 45-62.

26. J. Matsas, «The Participation of the Greek Jews in the National Resistance 1940-1944», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 17 (1991) σ. 55-68.

27. Y. Ben, «Jewish Leadership in Greece during the Holocaust», *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe: 1933-1945*, Jerusalem 1979, σ. 335-352.

28. St. Bowman, «The timing of the Deportation of the Jews», *Μακεδονία και Θράκη 1941-1944: Κατοχή, Αντίσταση, Απελευθέρωση, Διεθνές Συνέδριο του Ι.Μ.Χ.Α.*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 221-229.

29. Γ. Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1943*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.

30. St. Bowman, «The timing of the Deportation...», *ό.π.*

31. Γ. Μαργαρίτης, «Η εξόντωση των Εβραίων της Ελλάδας...», *ό.π.* και Μ. Μαζάουερ, «Οι συνέπειες του διωγμού των Εβραίων...», *ό.π.*